

GÈNESI I CONTROL DOCUMENTAL A LA CANCELLERIA CATALANOARAGONESA DEL SEGLE XV. ANÀLISI A PROPÒSIT D'UN DUBTE EN L'AUTENTICITAT DOCUMENTAL AL 1421*

JOAN BELTRAN TODOLÍ
Universidad de Salamanca¹

Recibido: 21 de mayo de 2025

Aceptado: 27 de julio de 2025

Resum

Aquest article analitza el funcionament de l'oficina d'expedició documental de la reina Maria de Castella a través de les mateixes notes de cancelleria. Així, l'objectiu és remarcar la importància d'una bona praxi en l'elaboració del producte emanat d'aquesta oficina, coneguda i valorada pels oficials reials i súbdits, especialment per a donar validesa a la paraula règia escrita, en aquest cas transmesa per la reina. D'altra banda, emfatitza la manifestació de l'autoritat reginal a través de l'escriptura i la implicació de la reina Maria amb aqueixa tecnologia de govern.

Paraules clau

Diplomàtica; Cancelleria; comunicació política; Maria de Castella; Alfons el Magnànim.

Resumen

Este artículo analiza el funcionamiento de la oficina de expedición documental de la reina aragonesa María de Castilla a través de las notas de cancelería. Así, el objetivo es remarcar la importancia de una buena praxis en la elaboración del producto emanada de esta oficina, conocida y valorada por los oficiales reales u súbditos, especialmente para dar validez a la palabra regia escrita, en este caso por la reina. Por otra parte, se enfatiza la manifestación de la autoridad reginal a través de la escritura y la implicación de la reina María en esta tecnología de gobierno.

Palabras clave

Diplomática; cancelería; comunicación política; María de Castilla; Alfonso el Magnánimo.

* La realització d'aquest treball ha estat possible gràcies a la contractació de personal investigador en formació de caràcter predoctoral en el projecte "PeopleAndWriting" (ERC-StG grant agreement No. 850604) finançat per la Unió Europea/Consell Europeu d'Investigació (European Research Council) dins el marc del programa d'Investigació i Innovació Horizon 2020.

Igualment hem d'agrair la inestimable ajuda, orientació i consells de grans paleògrafs, els professors Francisco M. Gimeno Blay, Ainoa Castro Correa i Mª Luz Mandingorra Llavata, que han compartit sempre els seus coneixements i estima per aquestes disciplines.

¹ Departamento de Historia Medieval, Moderna y Contemporánea. Universidad de Salamanca. Correo electrónico: joanbeltran@usal.es. ORCID: 0000-0001-9456-260X.

Abstract

This paper analyses the operation of the documentary expedition office of queen Maria of Castile, mainly using chancery notes. Thus, the aim is to remark the importance of the good praxis in the making of the product emanated from this office, known as well as valued by royal officers and subjects, especially giving value to the royal written word, in this case, transmitted by the queen. Furthermore, it emphasises how the queen's authority was shown through scripture and the implication of queen Maria with that management technology.

Keywords

Diplomatics; Chancery; political communication; Maria of Castile; Alfonso the Magnanimous.

1. Introducció²

El 12 de juny de 1421, des de la vila de Sant Mateu, la reina Maria de Castella (1416-1458) subscrivia una lletra patent dirigida al batle general de València, Joan Mercader³. En aquesta es feia un trasllat, donant-lo per vàlid, d'un manament d'Alfons el Magnànim, tramés amb altra missiva expedida a Palerm dos mesos abans i de la que el batle general havia posat en dubte la seva autenticitat. El motiu donat per refusar el manament era que hi mancaven alguns elements propis del procés de gènesi documental, encara que, aparentment, no resultaven de gran rellevància o pes en la validació del document escrit. Aquest fet és molt suggeridor a l'hora d'entendre i explicar tant el funcionament de l'oficina cancelleresca reial, com la importància de l'escriptura en la gestió política; en definitiva, segon han assenyalat estudiosos en la matèria, suposava una encertada "tecnologia de govern"⁴ dels territoris, però que devia ser usada correctament.

El fenomen responia a una concepció, bastant arrelada ja a la Corona d'Aragó, que entenia i utilitzava l'escriptura com una eina pràctica en la comunicació i la preservació de la memòria gràcies a la seva capacitat de fer front a l'espai i al temps. Aquesta era una pràctica i lògica de govern difosa per l'occident europeu entre els segles XII i XIII⁵, plenament implantada en el segle XIV, com demostren els textos de les *Leges palatinae* de Jaume III de Mallorca o les *Ordinacions* de Pere el Cerimoniós⁶.

² Abreviatures utilitzades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; AHNOB = Arxiu Històric de la Noblesa; AME = Arxiu Municipal d'Eixea; AMF = Arxiu Municipal de Fraga; AMSDRT = Arxivo Monasterio de Santo Domingo el Real de Toledo; ANTT = Archivo Nacional Torre do Tombo; ARV = Arxiu del Regne de València; Bat Gen Val = Batllia General de València; C.r. = Cartes reials; Ll.r. = Lletres reials; MR = Mestre Racional; Perg. R. = Pergamins Reials; RC = Reial Cancelleria; Reg. = Registre.

³ València. ARV, RC, C.r. reina Maria, núm. 3.

⁴ GIMENO BLAY, *Escribir, reinar: la experiencia gráfico-textual de Pedro IV el Ceremonioso (1336-1387)*, p. 50. Cf. MANDINGORRA LLAVATA, "Al servicio del rey. Sobre la carta real diplomática de la Corona de Aragón (1336-1458)", pp. 647-77.

⁵ GOODY, *The logic of writing and the organization of society*, p. 176; GRAFF, *The legacies of Literacy. Continuities and contradictions in Western Culture and Society*, p. 55; CLANCHY, *From memory to written record, England, 1066-1307*, p. 104.

⁶ GIMENO BLAY, *Escribir, reinar*, p. 50; *Id.*, "«Si necessitat s'esdevenia a escriure». Escritura y gobierno en la Corona de Aragón (siglo XIV)", pp. 185-221.

Amb aquestes paraules de les Ordinacions, “per tal que l’offici de l’escriure pus lleugerament e pus perfecta sia complia”, es remarcava la importància de la bona praxi en la producció del document cancelleresc, estrictament reglada en la tercera part de les *Ordinacions de la Casa i Cort*⁷ i que marcava el model ideal seguit pels seus successors. Com mostrarem, tot i alguns canvis o actualitzacions, serà plenament vigent en el segle XV i esdevindrà un dels pilars fonamentals en la construcció de la monarquia absoluta entre finals de l’edat mitjana i la moderna⁸.

1.1. Metodologia per a l’anàlisi

És a través de les notes de cancelleria, sobretot gràcies a les de la transmissió de la “iussio”, que podem reconstruir el procés de gènesi documental i entendre la seva rellevància en aquest exemple paradigmàtic proposat. En les *Ordinacions* del Cerimoniós, aquestes instruccions per al funcionament ideal de l’oficina cancelleresca, ja es deixava força estipulada la fórmula de fer servir aquestes notes de la “iussio” (“Yo, aytal, per manament del senyor rey fet a mi per aytal”) i el lloc en què havien d’anar situades en els originals: en els privilegis o cartes de pergamí a la plica (“sots lo doblench de la dita carta o privilegi”) i en les lletres en el lloc on seria situat posteriorment el segell (“on lo segell deurà ésser posat”). En el cas proposat, la lletra 3 de Maria de Castella conservada a l’Arxiu del Regne de València, no la podem veure perquè queda tapada pel segell major que s’ha conservat íntegrament. Quan el segell es trenca o perd, especialment quan es tracta del segell secret en una lletra closa⁹, aquestes notes queden al descobert. Igualment, prova d’aquest rigorós control que es tenia de la paraula escrita, la nota quedava copiada en els registres de cancelleria a sota del document en qüestió.

A través de tots aquests elements esmentats, tenint també present el model estipulat amb les *Ordinacions*, sense descuidar les variacions o actualitzacions¹⁰, tractarem d’estudiar el funcionament de l’oficina cancelleresca en la producció i expedició documental, tot seguint les notes de cancelleria, molt especialment les de “iussio”, amb les quals s’iniciava el procés d’escripturació del tenor documental. A tal efecte, davant l’enorme quantitat de fons d’originals i de registres conservats, hem fet un petit tast per, en diferents contextos temàtics i cronològics, intentar dibuixar aquest procés.

Per una banda, de lletres reials originals conservades a l’Arxiu del Regne de València, de les caixes 7a, 7b i 8 s’han buidat sistemàticament les lletres reials corresponents a la

⁷ PERE EL CERIMONIÓS, *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós. Transcripció, edició i notes del manuscrit de València a cura de Francisco M. Gimeno Blay, Daniel Gosalbo Gimeno i José Trenchs Odena* (†). *Introducció per Francisco M. Gimeno Blay*, pp. 119-213.

⁸ Cf. MARAVALL, *Estado moderno y mentalidad social: siglos XV a XVII*, pp. 443-510; GIMENO BLAY, *Scripta Manent. De las ciencias auxiliares a la Historia de la Cultura Escrita*, pp. 193-213.

⁹ És a dir, tancada pel segell col·locat just en l’obertura del paper plegat sobre sí mateix, de manera que per a obrir-la i poder-la llegir s’havia de trencar aquest segell que la precintava. Cf. PERE EL CERIMONIÓS, p. 196; MANDINGORRA LLAVATA, “Al servicio del rey.”, pp. 665-66.

¹⁰ L’última actualització de les *Ordinacions* per al moment que ens interessa és la realitzada el 1413 en el regnat de Ferran d’Antequera, amb una còpia conservada a l’ARV: València. ARV, RC, Reg. Núm. 622.

reina Maria de Castella. Igualment, hem consultat altres lletres i pergamins de la reina Maria conservades a l'Arxiu de la Corona d'Aragó i en altres arxius. D'altra banda, de l'enorme quantitat de registres de cancelleria de la reina Maria conservats tant a l'Arxiu de la Corona d'Aragó com a l'Arxiu del Regne de València, on trobar exemples concrets suposa enfrontar-se a un maremànum descomunal de documentació diversa, hem agafat la següent mostra: la sèrie completa de *Cancellarie domine Regine*, que cobreix els anys 1416-1421, conservada a l'ACA, Reial Cancelleria, Registres núm. 3108, 3162 i 3109. De l'ARV: la sèrie *Camera Secilie Mariae*, que inclou la correspondència i resolucions respecte a la Cambra de la Reina a Sicília des de 1424 a 1458, el registre de Reial Cancelleria número 1 (1424-1431) i 7 (1446-1448); de la sèrie general *Reginale Maria*, el número 23, que cobreix els darrers anys de la reina, entre 1453 i 1458; de la sèrie *Communium lugartenentie Regina Maria*, el volum 85, que recull les actuacions de l'audiència reginal entre 1443 i 1445; de la sèrie *Diversorum*, el registre 260 (1440 i 1445); i de la sèrie *Itinerum Lugartenentie Valentia I. Maria*, el registre de Reial Cancelleria número 397, que compren el lustre entre 1435 i 1440.

Seguint els diversos treballs anteriors que estudiaven la gènesi documental, la transmissió de la "iussio" o la composició interna de la cancelleria i que actuen com a referència, pretenen contrastar els seus models amb la situació que trobem en la documentació per comprendre millor la gènesi del document a la cancelleria reial de la Corona d'Aragó al segle XV¹¹.

2. "Servets e cumplats les coses en la dessús inserta letra contengudes": el cas d'estudi

El context polític en què s'incardina aquest estudi és durant el regnat d'Alfons el Magnànim (1416-1458). Més concretament durant l'exercici de la lloctinència per part de la seva esposa, Maria de Castella, qui regí durant llargs períodes els territoris cismarins de la confederació, convertida en l'"alter nos" del monarca¹², fent-se valer precisament de l'escriptura com la millor aliada per a dur endavant l'agenda de la monarquia i la seva pròpia. Per entendre aquesta gran capacitat de maniobra i poder que marcà el regnat de Maria de Castella, hauríem de fer algunes puntualitzacions sobre les fonts d'autoritat que ostentà. Tot i això, no pretenem entrar massa en detall sobre aquestes qüestions que no són el nostre objecte d'estudi, sinó que ens confereixen un marc teòric des d'on comprendre algunes actuacions polítiques en el context.

¹¹ Alguns exemples, referents per a la nostra investigació, són, per a àmbit cancelleresc, els treballs previs de TRENCHS ÒDENA I ARAGÓ I CABAÑAS, *Las Cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*; CONDE Y DELGADO DE MOLINA, "La transmisión de la iussio regis en la producción documental bajo Jaime II de Aragón: Estudio del registro Curie I del Archivo de la Corona de Aragón", pp. 83-99; així com BAIGES I JARDÍ, "Aportació a l'estudi de la gènesi documental del nomenament reial: els nomenaments d'oficials reials de Jaume II", pp. 631-653. I, més generalment per a tot l'àmbit notarial català, els de FERRER I MALLOL, "La redacció de l'instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibres i cartes", pp. 29-192; *Id.*, "L'instrument notarial (segles XI-XV)", pp. 29-88.

¹² EARENIGHT, *The King's other body: Maria of Castile and the crown of Aragon*.

Segons els estudis més actualitzats en termes de reginalitat¹³ i desplegament del poder polític per part de la monarquia, entesa com una entitat política corporativa, tot seguint algunes concepcions més clàssiques sobre la composició del cos polític d'aquesta¹⁴, Maria de Castella ostentà i exercí diferents formes de poder polític al llarg del seu regnat. Per una banda, és indubtable l'autoritat que posseí, “per se”, com reina, una capacitat que li era conferida en estar dins el binomi de la parella règia, conformant el cos polític de la monarquia. Altrament, però, en aquests moments la reina Maria també governava des d'una autoritat particular, com a posseïdora del poder “regnal” –exclusiu del titular de la corona, és a dir, del rei– delegat per mitjà de la fórmula institucionalitzada de la lloctinència. Amb aquest acte que reflecteix el document, la reina i lloctinent Maria de Castella, com a vàlida interlocutora política en el govern dels territoris de la Corona d'Aragó, donava fe i ordenava complir les paraules del rei, “servets e cumplats les coses en la dessús inserta letra contengudes”¹⁵.

La necessitat d'aquest manament sorgeix per la manca de credibilitat i incompliment de l'ordre escrit previ del rei Alfons de proveir una galera al port de València per part del batle general Joan Mercader. La situació política i econòmica era complexa. A l'abril, mes del primer manament escrit, s'alçava finalment el setge catalanoaragonès de Bonifaci, a Còrsega, alliberada pels genovesos. Amb gran humiliació, el rei Alfons s'haurà de retirar amb la flota cap a Nàpols, passant primer per Sicília. Precisament, des d'aquesta illa despatxaria aquesta galera de Joan Roca perquè es proveís a València, amb el manament en qüestió.

Mentrestant, als territoris cismarins de la Corona hi havia un generalitzat malestar per la partida del monarca, massa centrat en la seva costosa campanya mediterrània i aparentment desentès dels assumptes peninsulars. A més a més, davant la necessitat de més fons econòmics per a mantenir aquestes campanyes militars i, en particular, el conflicte bèl·lic amb els genovesos, a instàncies del rei, Maria de Castella el març de 1421 convocà Corts Generals del Regne de València –a la resta de territoris es convocarien posteriorment– que s'inaugurarien ja a l'abril¹⁶, el mateix mes de la derrota del rei Alfons a Bonifaci i del primer manament enviat al Batle General de València. Entre les principals qüestions a debat per part dels braços hi havia com demanar el retorn del rei als regnes de la península Ibèrica i com recaptar els diners, bé per generalitats o bé extraordinàriament per compartiments, per a la demanda financera reial¹⁷. Finalment, resolt els diferents debats de procediment i aprovat l'ajut econòmic per al rei, les Corts

¹³ Cf. GARCÍA HERRERO, “El cuerpo que subraya: imágenes de autoridad e influencia materna en fuentes medievales”, pp. 155-74; PELAZ FLORES, ““Reynante(s) en vno”. Fundamentación teórica del poder de la pareja regia en la Corona de Castilla durante la Baja Edad Media”, pp. 845-69; per a la Corona d'Aragó, RUIZ DOMINGO, “Reginalitat baixmedieval. La significació política, econòmica i cerimonial de la reina consort a la Corona d'Aragó durant els segles XIV i XV”.

¹⁴ Cf. KANTOROWICZ, *The King's two bodies: a study in mediaeval political theology*.

¹⁵ València. ARV, RC, C.r. reina Maria, núm. 3.

¹⁶ MUÑOZ POMER, “Les assemblées médiévales de Valence et leurs actes parlementaires”, pp. 27-53.

¹⁷ LÓPEZ RODRÍGUEZ, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia*, pp. 241-243. Cf. SÁIZ SERRANO, *Caballeros del rey: nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magnánimo*.

es clausurarien a Sant Mateu el 13 de juny del 1421. Justament, el dia d'abans, quan estaria tot decidit i estipulat, la reina Maria enviaria la lletra en qüestió¹⁸, manant a Joan Mercader, batle general de València, procedir amb el manament previ del rei Alfons.

Potser, el batle general, en una situació de gran complexitat politicoeconòmica i convocades Corts Generals del Regne, decidí no acatar directament l'ordre de proveir la galera de l'estol reial, posar-la en pausa a l'espera de decisions consensuades a Corts davant les campanyes militars del rei Alfons V i els dubtes entorn del seu finançament. Per això s'aferrà a la manca d'una marca o signe de cancelleria, aparentment simple o de poca rellevància, posant en dubte l'autenticitat del document en qüestió i d'evitar així ser acusat de negligència en el seu càrrec o prevaricació si després el manament no constava en els registres.

Segons se'ns informa, atenint-nos al procés predeterminat i al tenor del document d'aquest exemple proposat, estan presents tots els diferents elements de validació que eren habituals i, per tant, el batle general de València no hauria d'haver posat en dubte la seva autenticitat. Ja la reina, en la seva lletra, menciona com a tal la firma autògrafa del rei i la presència del segell secret en el dors ("signada de sa mà e ab lo segell secret en lo dos"). També en el trasllat o còpia que s'adjunta hi ha la clàusula de la corroboració, anunciant la col·locació del segell secret, i, en darrer terme, la firma autògrafa del rei Alfons que tracten de reproduir figuradament¹⁹. Tanmateix, no hauria de resultar estrany pensar en possibilitats de falsificació, inclús en el mateix entorn curial. Per exemple, a través de la seva absolució anys després, el 5 de juliol de 1451, sabem de la denúncia de Pere sa Brugada, nebot del secretari i protonotari reial Guillem Bernat sa Brugada. En la seva adolescència hauria falsificat, en propi benefici, unes lletres dirigides a la ciutat de Girona en nom de la reina, falsificant en elles la signatura autògrafa de la reina Maria ("in quibus, ut fertur, signaturam per nos in litteris et aliis rescriptis nostris apponi et scribi solitam per hec verba «La Reyna» manu vestra") i segellant-les sense autorització, ni havent-les registrat²⁰.

La manca de credibilitat per part del batle Joan Mercader ve per l'absència d'un altre element extern, que aparentment no sobresurt, però que marca un punt crucial com és l'abreviatura de "Registrata", col·locada en un lloc visible després de passar per l'escrivà de registre ("offici de conservador"). Segons la lletra de la reina Maria, això era a causa de la urgència de partir de la galera en què viatjava la missiva i no li restava validesa al manament allà contingut per escrit.

Entre els arxius només hem pogut localitzar, originalment, aquesta lletra reial de la reina donant fe d'un manament regi per la manca d'aquest element en concret, però en els registres comptables de la batllia general de València tenim constància d'altres casos molt similars on Maria de Castella ha de donar validesa a diferents manaments

¹⁸ València. ARV, RC, C.r. reina Maria, núm. 3.

¹⁹ València. ARV, RC, C.r. reina Maria, núm. 3.

²⁰ Barcelona. ACA, RC, Perg. R., Sèrie general, núm. 364.

del rei Alfons per mancar-hi aquest element²¹. Per tant, era una situació comuna, no extraordinària, als documents emanats del rei hi podien haver errors de forma i que la reina-lloctinent els hagués de confirmar²².

El que ens demostra tot això és que el document emanat de la cancelleria era un producte escrit utilitzat com a instrument fonamental en el govern dels territoris de la Corona d'Aragó i que els oficials d'aquesta, com il·lustra perfectament el cas comentat, coneixien molt bé, de manera que la manca de qualsevol element comú podia fer dubtar de la seva autenticitat.

3. Gènesi documental

3.1. Decisió d'expedir el document

Emprenem aquest camí amb la decisió d'enviar o deixar quelcom per escrit. A la cancelleria reial, aquesta partia sempre de l'autoritat règia, bé fos directament de qui encarnava el cos polític de la monarquia –incloent-hi el seu lloctinent o “alter nos”²³, bé d'un alt funcionari de la cancelleria amb potestat o facultat puntualment per actuar, bé d'una decisió adoptada en consell, però sempre en nom d'aquesta autoritat que apareixia en la intitulació. És a dir, en nom de l'autoritat reial, que apareixerà intitulada en la persona del rei o la reina (membres del mateix ens), es duu a terme una acció legal (manament o ordre, resolució de disputa judicial, nomenament, donació, etc.), allò que anomenem la “actio”, que decideixen deixar plasmada per escrit en la “conscriptio”.

Aquests moments previs que porten a la decisió de plasmar-ho per escrit, a vegades, queda dibuixat en la narració del document. No podem oblidar que és una clàusula textual on se cerca, de manera intencionada i sense innocència, que la retòrica reforci la idea que interessa transmetre amb el conjunt del tenor documental als receptors. Així i tot, a vegades podem entreveure les circumstàncies entorn de l'“actio” i prèvies a la seva escripturació. La variabilitat de motius al·legats és diversa. Hi podem trobar la resposta a súpriques de particulars dirigides la cort de la reina perquè actuï a favor seu en necessitats econòmiques o disputes judicials²⁴. Altres vegades la narrativa centra el pes de la decisió en la reina o el seu entorn qui, després d'haver tingut coneixement d'una situació, decideix actuar en l'atenció dels vulnerables, agraïnt actuacions acom-

²¹ València. ARV, MR Bat Gen Val, núm. 41, f. 295v.

²² Una situació ben diferent és que hi hagués un espai en blanc per a col·locar-hi posteriorment el nom en cas de insaculació. En l'una es té tota la forma, però es deixa un espai a emplenar amb ple coneixement i aprovació del monarca i en l'altra es tracta d'un error de forma en el procés de gènesi documental.

²³ Utilitzem aquí la terminologia i concepció teòrica del cos polític de la monarquia encarnat, segons els estudis de reginalitat, per la parella règia o la possibilitat de delegar el poder “regnal” a un lloctinent, en aquest cas la reina Maria, que esdevenia l'*alter nos* del rei, Alfons el Magnànim. Cf. KANTOROWICZ, *The King's two bodies*; EARENIGHT, *The King's other body*; PELAZ FLORES, *Poder y representación de la reina en la Corona de Castilla (1418-1496)*, p. 96; *Id.*, *Reinas consortes: las reinas de Castilla entre los siglos XI-XV*, p. 145; RUIZ DOMINGO, “Reginalitat baixmedieval”, pp. 21, 27, 52-53, 67, 275-300.

²⁴ València. ARV, RC, Reg. Núm. 1, ff. 1v, 10v, 12r, 17...

plertes i serveis prestats o encarregant noves tasques després de tenir constància de la seva bona diligència²⁵. Realment, en els casos mencionats veiem un denominador comú, l'arribada d'informació que fa tenir constància d'una altra realitat i que porta a haver d'actuar, moltes vegades mitjançant l'escriptura.

És lògic pensar que aquesta informació, que arribava i motivava la presa de decisions plasmades després per escrit, faria també ús de l'escriptura. Així ho podem veure en diferents casos on es menciona aquesta recepció de lletres, utilitzant fórmules com “reebuda vostra letra”²⁶, “com per vostres letres e en altra manera, havent sabuda”²⁷, “hajan sentit e sentam, axí per letres de mercaders com d'altres singulars”²⁸ o similars. Aquesta pràctica, que ens porta a recordar que el procés comunicatiu establert era bidireccional, no només d'emissió per part de la monarquia, era habitual i fonamental, com assenyala Gimeno Blay analitzant l'epistolari de Pere el Cerimoniós²⁹. Igualment, en la documentació podem trobar diferents casos que demostren la importància que això tenia per a la pràctica quotidiana, així com la necessitat d'assegurar mantenir-se informats, exigint l'arriba de notícies per escrit³⁰.

3.2. “Iussio” o manament de redacció i transmissió de l'ordre

Es passava, doncs, a realitzar el manament del document que es decidia emetre. La “iussio”, com hem dit adés, hauria de quedar recollida en forma de nota de cancelleria afegida al document per a la seva possible comprovació futura, especialment per saber de qui partia i els passos que havia seguit. Aquesta suposa el moment clau en tot aquest procés, és l'autèntic inici. Hi ha la voluntat explícita que una acció legal o informació concreta deixi el fugaç món de l'oralitat perquè les paraules quedin fixades, gràcies a la tècnica de l'escriptura, sobre la matèria escriptòria –en aquest cas el paper de les lletres reials³¹–, a través de la qual, una vegada expedida, puguin viatjar fins al seu destinatari. Llavors el procés podia prendre vies diferents.

Tenint present que qualsevol “iussio” de la cancelleria reial era emesa per l'autoritat règia com hem dit anteriorment, el manament podia partir del mateix rei o reina, però també, en nom seu, d'un alt funcionari. En el primer cas, en emanar de la reina, bé anava de forma directa a un dels seus dos secretaris (“Domina regina mandavit mihi, talis”), bé era tramès a l'escrivania –organitzada i regida pel seu cap, el protonotari– per a la seva redacció per part d'un dels escrivans de manament (“Talis, mandato reginali/ domine regine locumtenentis”). La diferència entre ambdues fórmules ve marcada pel to

²⁵ València. ARV, RC, Reg. Núm. 1, ff. 1v, 3r, 4, 7r, 8, 11r-12r, 15, 17...

²⁶ València. ARV, RC, Reg. Núm. 1, ff. 4v, 6v, 12r...; similars a Núm. 23, ff. 8r, 10r, 36v, 41r...

²⁷ València. ARV, RC, Reg. Núm. 1, f. 4r.

²⁸ València. ARV, RC, Reg. Núm. 23, f. 48v.

²⁹ GIMENO BLAY, “«Havem rebuda e entesa vostra letra»”, pp. 73-88.

³⁰ València. ARV, RC, Reg. Núm. 23, f. 43v, 48v.

³¹ El paper, tot i haver-se introduït en temps de Jaume I, fou la matèria escriptòria definida per a les lletres reials des de Pere el Cerimoniós, mentre que el pergami era utilitzat en els privilegis, cf. MANDINGORRA LLAVATA, “Al servicio del rey.”, p. 648.

molt més proper a la transmissió de la “iussio” que denota el pronom personal “mihi”, utilitzat per l’esfera més immediata a la reina-lloctinent, com ara els seus secretaris³², però també el protonotari³³ i, en algun cas puntual, un escrivà de manament molt pròxim a la reina, Pere Serena, fill del darrer secretari reginal Bartomeu Serena³⁴. En el segon supòsit, el manament emès per la reina arribava a un subaltern per mitjà d’un alt intendent (“Talis, mandato reginali facto per talem”³⁵). D’altra banda, el manament podia partir del canceller, vicecanceller o del regent (“Talis, ex provisione facta per cancellarium/vicecancellarium/regentem cancellarie”³⁶), que per si mateixos tenien potestat per ordenar l’expedició de documents, o per una decisió del mateix consell reial (“ex provisione facta in concilio”³⁷). També podia ser que el manament arribés per mitjà d’un funcionari explícitament facultat per a transmetre l’ordre, com el protonotari o un secretari, indicat per la presència de la partícula “ad relationem”³⁸.

En algunes ocasions, quan s’expedien diferents documents, normalment tractant els mateixos assumptes, i que seguien el mateix procediment de gènesi, la nota de “iussio” col·locada tant en l’original com en la còpia registral era substituïda per un “Ídem” o, en cas de ser una execució judicial, “Ídem, pro executoria principali”³⁹.

Resulta adient assenyalar aquí que l’oficina cancelleresca de la reina reproduïx un model paral·lel o, si més no, molt semblant a la del rei, de manera que no només trobem la figura del vicecanceller, protonotari, escrivans de manament i registre i un consell reginal, també hem pogut localitzar entre la documentació a dos cancellers exclusius de la reina: Gonzalo García de Santa María, bisbe de Girona, Astorga i Plasència⁴⁰, a més de ser ambaixador de la Corona d’Aragó al Concili de Constança⁴¹, que apareix en la

³² Aquesta fórmula impera en les lletres closes, així com en els registres de *Secretorum*, de *Cancellarie domine Regine* o *Reginale*, vid.: Barcelona. ACA, RC, Reg. Núm. 3029, 3108, 3109, 3162, 3185, 3225, 3230, 3269...; València. ARV, RC, Reg. Núm. 1 i 23.

³³ Ens referim principalment al cas de Guillem Bernat sa Brugada que utilitza aquesta fórmula, alhora que apareix explícitament esmentat com a “domine regine prothonotarii”. València. ARV, RC 1, Reg. n.1, ff. 1r-195r. Ara bé, tampoc podem descartar l’exercici del seu càrrec com a secretari, esmentat com a tal a una lletra reial del 23 d’abril de 1422: València. ARV, RC, C.r. reina Maria, núm. 17.

³⁴ València. ARV, RC, Reg. Núm. 23, ff. 61v i 62r.

³⁵ València. ARV, RC, Reg. Núm. 397, f. 8v; Núm. 85, f. 149r.

³⁶ València. ARV, RC, Reg. Núm. 1, f. 61v; Núm. 85, ff. 1v- 4, 13v, 24r, 27v, 42r, 63r, 78r, 96v, 113r, 132r, 174v, 199r, 203v...; Núm. 397, ff. 5v-9r...

³⁷ València. ARV, RC, Reg. Núm. 1, f. 9r, 62r, 64r, 67, 75r, 77r, 92r...; Núm. 85, f. 95v.

³⁸ València. ARV, RC, Reg. Núm. 1, f. 100r; Núm. 85, ff. 2r, 6r, 7r, 8r, 13r, 14r, 15v, 16r, 19r, 35r, 42r, 55v, 96v, 113r, 124v, 127r, 200v...

³⁹ En els registres, v. gr.: València. ARV, RC, Reg. Núm. 1, ff. 2r, 6, 12r, 20r-30, 132, 160r. En les lletres, sota el segell que s’ha després, v. gr.: València. ARV, RC, C.r. reina Maria, núm. 84 i 85.

⁴⁰ EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi, sive Summorum pontificum, S.R.E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta e documentis tabularii praesertim vaticani collecta, digesta, edita per...*, vol. 1, pp. 114, 262, 402.

⁴¹ SANLLEHY I GIRONA, “Una extraordinaria embajada: la Corona de Aragón y el Concilio de Constanza”, pp. 1-28; *Id.*, “Los embajadores de los estados españoles en el Concilio de Constanza”, pp. 5-41; GOÑI GAZTAMBIDE, “Los españoles en el Concilio de Constanza”, pp. 253-386.

documentació des de finals del 1416⁴²; i entre 1426 i mitjans de 1430, Joan de Vallterra⁴³, bisbe de Tarassona entre el 17 de juny de 1407 i el 16 de desembre de 1433⁴⁴. Aquest fet no seria d'estranyar si ens fixem en altres situacions on la casa de la reina simulava, en menor proporció, l'esquema de la casa del rei, especialment en l'àmbit castellà on *El Espéculo* del rei Savi ja ho contemplava i no es tracta d'una excepció, sinó que és comú en les cases de les reines⁴⁵. Així mateix, igual que es reproduceix l'estructura interna, també es repeteix el model de transmissió de la "iussio".

3.3. Redacció del document

El procés de la gènesi documental continuava amb la redacció o elaboració del text. Aquell que rebia l'ordre, fos directament el secretari o protonotari o un escrivà de manament assignat pel cap de l'escrivania, apuntaria en una anotació breu l'encàrrec i procediria a redactar un primer esborrany o minuta⁴⁶, seguint uns models prefixats, etceterant aquelles parts comunes i redactant el tenor d'allò que se li havia encarregat trametre a través de l'escriptura.

En el cas que estem comentant, a més de les fórmules protocol·làries internes, en el text es copiaria la lletra del rei Alfons, remarcant amb anterioritat la presència dels dos elements pròpiament de validació, i en la redacció de la narració s'hauria d'incloure, per una banda, l'exposició del problema ocorregut i les seves causes i, per altra banda, el manament explícit al batle general de proveir de tot el bescuit necessari a la galera de Joan Roca a València.

3.4. Revisió del text i redacció del document l'original

A continuació es procedia a la seva revisió per part d'un oficial de cancelleria; segurament el cap de l'escrivania, el protonotari, encarregat de la revisió i correcció de l'estil. Tanmateix, en cas que fos escrit per un dels secretaris, marcant major privaci-

⁴² Barcelona. ACA, RC, Reg. Núm. 3108, f. 35v; Núm. 3162, f. 22r.

⁴³ València. ARV, RC, Reg. Núm. 1, ff. 12v-132v.

⁴⁴ EUBEL, *Hierarchia catholica medii aevi*, II, p. 486.

⁴⁵ ALFONSO EL SABIO, *Opúsculos del Rey Sabio: El Espéculo. Edición de la Real Academia de la Historia (1836). Estudio preliminar de Antonio Pérez Martín*, pp. 82-83 [pp. 66-67]. Cf. PELAZ FLORES i RUIZ DOMINGO, "El ruego del rey, el amparo del reino: La mediación en la Cancillería de la reina Blanca de Anjou", p. 163; CERDA COSTABAL i MARTÍNEZ LLORENTE, "Un documento inédito y desconocido de la cancillería de la reina Leonor Plantagenet", pp. 64-70; PELAZ FLORES, *La casa de la reina en la Corona de Castilla (1418-1496)*, pp. 58-61.

⁴⁶ Gràcies a l'afany per la conservació documental a la Corona d'Aragó, especialment a la monarquia, s'han conservat fins als nostres dies molts exemples de minutes o esborranyes en papers partits, diverses en un foli o en quaderns de folis, característics per les anotacions als marges, supressions de text i substitucions a sobre. Així mateix, mentre alguns estan més abreuiats, altres presenten una forma molt semblant a l'original final, però sense els elements de validació, inclús en alguns casos apareix recollida la nota de manament i l'abreviatura de "probatu/probata": Barcelona. ACA, C.r. Alfonso IV [V], Sèrie general 1375, 1382, 1420, 1808; Varia, 040, 076.

tat en l'assumpte, no podem descartar que la minuta fos llegida a la reina o s'obviés aquest pas, essent corregit pel mateix secretari redactor. Llavors es passava a redactar el document original en un procediment que els manuals de diplomàtica anomenen com a "ingrossatio", és a dir, compondre'l amb totes les clàusules corresponents del tipus documental, les fórmules de manera completa, sense abreujar, juntament amb la resta de caràcters interns i externs que conferien la "genuïtat del document"⁴⁷.

3.5. Revisió de l'original

Elaborat l'"instrumentum", aquest era presentat a aquell que l'hagués ordenat (monarques, alts intendants o consell reial), qui el llegiria o li seria llegit, per a reconèixer que el tenor del document estava en acord amb la seva voluntat i amb allò que havia manat. Altrament, per a examinar la validesa legal del contingut, podia ser també mostrat per a la seva comprovació a un altre alt funcionari de la cancelleria: el canceller, el vicecanceller o el regent de cancelleria, més comú en el període, ("visa per talem, [...]"), "qui eam vidit") o era revisat pel consell ("ubi fuit lecta")⁴⁸. Aquest acte es coneix com la "recognitio" i, en el cas de la cancelleria catalanoaragonesa del segle XV, es marcava afegint, al final, l'abreviatura característica de "probatum" o "probata" sobre l'original, juntament amb la complementació total de la nota de "iussio"⁴⁹.

A vegades, la redacció del document no s'acabava aquí. Les circumstàncies, com l'arribada de nova informació que variés un poc el tema tractat o incloure al final algun tema oblidat, podien exigir que, entre la revisió de l'original i la seva expedició, s'afegís un "post scriptum" o postdata. Normalment, si no anava abans o entorn de la signatura de la reina⁵⁰, s'afegiria la signatura de l'escrivà o secretari assegurant la seva validesa⁵¹.

3.6. Registre del document

Feta la revisió, tant d'estil com de formalitats legals, i reconegut el document com a valedor, es passava a copiar-lo en el registre de cancelleria per part d'un escrivà de registre. S'exceptuaven els documents sota el segell secret, redactats pels secretaris, que eren registrats per ells mateixos en tractar-se, en principi, d'informació més personal o privada. Només excepcionalment, baix aprovació explícita del monarca, es deixaven ajudar per altres escrivans. D'altra banda, s'ha debatut sobre el moment en què es realitzava aquest acte de manera general, fonamental per a conservar la memòria escrita

⁴⁷ RABIKASKAS, *Diplomatica generalis: Praelectionum lineamenta*, p. 69; PRATESI, *Genesi e forme del documento medievale*, p. 45.

⁴⁸ *Vid.* nota 33, 34 i 35.

⁴⁹ RABIKASKAS, *Diplomatica generalis: Praelectionum lineamenta*, p. 69; PRATESI, *Genesi e forme del documento medievale*, p. 45.

⁵⁰ Toledo. AMSDRT, C. r., document 11.

⁵¹ València. ARV, RC, C.r. reina Maria, núm. 23.

per part de la institució emissora, i sobre quina versió, amb la minuta o l'original⁵². Ara bé, en la cancelleria catalanoaragonesa, si tenim present que el registre documental presentava ja el text revisat i corregit, a més d'incorporar de manera sistemàtica la nota de "iussio" completa, podem pensar que el registre es realitzava sobre l'original una vegada revisat per l'autoritat corresponent, tal com també mostra el model esquematitzat presentat per Trenchs i Aragó⁵³.

En acabar el seu registre, sobre el vers de l'original s'escrivia l'abreviatura "Rt^a/Rst^a/Rstⁱ", que hom llegeix "Registrata/Registratum", a més de la sèrie on s'havia registrat en la part inferior del recte. Aquest darrer pas tenia l'objectiu de permetre cercar i comprovar amb major agilitat la seva veracitat i que s'ajusta a l'original emès. Justament és aquest acte, amb la seva corresponent senya sobre l'original, que mancava de la lletra patent del Magnànim i que havien fet dubtar de la seva autenticitat al batle general de València. Ja hem exposat en el segon apartat les circumstàncies històriques i les possibilitats que explicarien no haver complit immediatament l'ordre reial per part del batle general, al·legant l'absència d'alguns signes cancellerescs propis en el document. La mancança del signe sobre el document que testimoniava el registre del document a la cancelleria, generalment, podia fer pensar que es tractés d'una falsificació o, si més no, com no tenia constància o prova d'haver estat registrada per part de la cancelleria reial, en cas d'haver de justificar l'acció o activitat manada, el batle general podia ser inculpat de negligència o prevaricació perquè no havia assegurat la seva validesa.

Fos com fos, hem de pensar que aquest procés de producció documental era ben conegut, almenys per aquest alt oficial reial, qui no donava crèdit davant un defecte de forma per la carència d'un element extern que conferia genuïtat al document i assenyalava una passa del transcurs habitual, el registrament.

3.6.1. El registre documental de la monarquia

Dins de la lògica administrativa de l'"estat modern"⁵⁴, la pràctica registrarial suposa un element primordial en la creació d'estructures per a una major i més complexa

⁵² Cf. SEVILLANO COLOM, "Apuntes para el estudio de la Cancillería de Pedro IV el Cerimonioso", p. 203; *Id.*, "De la cancelleria de la Corona de Aragón", p. 479; RABIKAS, *Diplomatica generalis: Praelecti-onum lineamenta*, p. 74; PRATESI, *Genesi e forme del documento medievale*, p. 45.

⁵³ TRENCHS ÒDENA I ARAGÓ I CABAÑAS, *Las Cancillerías de la Corona de Aragón*, p. 64.

⁵⁴ No és el propòsit d'aquest treball, tampoc ho permetria l'espai, aprofundir en la problemàtica del concepte "estat modern" i els seus usos. Un tema sobre el qual s'ha debatut molt i escrit molta literatura científica des de diferents disciplines. Especialment, des del Dret s'ha defensat una incorrecció en utilitzar el terme d'"estat" per a estructures polítiques anteriors al segle XIX i el liberalisme, a més dels problemes que han vist en parlar de "modern" i no referir-se un ens actual o contemporani (LALINDE 1994-1995). Des dels estudis en jurisprudència, s'han vist com un anacronisme històric totes les aplicacions d'aquesta expressió que fugiren del model constitucional d'estat on aquest era subjecte públic de dret. Tanmateix, no es pot negar el seu ample ús historiogràfic per part de la Història que ha vist la capacitat pràctica del concepte d'"estat modern", amb una llarga tradició, per a designar el conjunt d'aquelles "estructures organitzati-ves", concretades institucionalment, des d'on exercir el poder polític sobre la societat (MONSALVO 1986, 106) i vigents a l'edat moderna en un sistema anomenat "monarquia absoluta". De fet, altres estudiosos

burocratització, pilar necessari en el seu desenvolupament⁵⁵. Tot i l'existència prèvia d'arxius dispersos –i, sovint, allunyats dels principals centres de poder de la monarquia catalanoaragonesa, com el de Sixena–, no seria fins al 1318 que, per ordre del rei Jaume el Just, es crearia un dipòsit documental central a Barcelona⁵⁶. Alguns autors han vist aquí la fundació de l'arxiu central de la monarquia⁵⁷, essent el punt culminant de la consideració central de l'escriptura en la tasca governativa⁵⁸. Tanmateix, no seria fins a Pere el Cerimoniós, amb una nova mentalitat i aires de modernitat⁵⁹, que el funcionament de l'arxiu quedaria reglat, primer, amb el nomenament de Pere Passeyra com el seu arxiver el 6 de juliol de 1346⁶⁰, i després, amb les ordinacions de 1384⁶¹, centralitzant en el palau reial la conservació dels documents dispersos, organitzats sistemàticament. Volem subratllar aquí la importància del primer acte del Cerimoniós, en què, a banda de la centralitat de l'arxiu, es donaven unes instruccions clares per a la seva correcta gestió. Entre aquestes, a més de la bona custòdia i organització de la documentació, baix aprovació reial, del canceller o del protonotari, l'arxiver, com a notari, estava facultat per a realitzar trasllats i expedir còpies originals autenticades (“mandato nostro aut nostri cancellarii vel sigilla nostra tenentis, transumpta vel copias aliquarum cartarum

de la Història del Dret, sense renunciar que s'obris el debat sobre la seva natura i ús del terme, el feien servir el feien servir per referir-se a la institució imperant en l'Europa occidental entre els segles XVI al XVIII (BARTOLOMÉ CLAVERO 1981). Per tot això, tornant a l'àmbit de la Història –des d'on continuen i s'obrin nous debats entorn dels seus orígens, formació i natura–, aquest concepte historiogràfic gaudeix de certa acceptació sempre que s'apliqui des de la prudència i sense renunciar a la complexitat del sistema d'aparells polítics que intenta definir, precisament perquè ens permet referir-nos i referenciar, d'una manera general, àgil i pràctica, a aquest fenomen politicosocial i jurídic que, històricament, tingué lloc entre els segles XVI i XVIII (MONSALVO 1986; LADERO 1997; GARCÍA 2003). Hem d'agrair al prof. Jacinto de Vega Domínguez la seva enorme generositat i disposició a proporcionar-nos molt amablement directrius i referències bibliogràfiques sobre aquesta problemàtica historiogràfica. Obres citades: LALINDE ABADÍA, “Estado Moderno como parallogismo historiográfico”, pp. 121-40; MONSALVO ANTÓN, “Poder político y aparatos de estado en la Castilla bajomedieval. Consideraciones sobre su problemática”, pp. 101-67; CLAVERO SALVADOR, “Institución política y derecho: Acerca del concepto historiográfico de “Estado moderno””, pp. 43-58; LADERO QUESADA, “Algunas reflexiones sobre el origen del Estado Moderno en Europa (siglos XIII-XVIII)”, pp. 483-98; GARCÍA PÉREZ, “Modernidad en el Antiguo Régimen: el problema del Estado (o el Estado como problema)”, pp. 43-96.

⁵⁵ Cf. MARAVALL, *Estado moderno*, vol. II, 474.; MONSALVO ANTÓN, “Poder político y aparatos de estado”, pp. 102, 114, 121 i 131. Altre exemple molt sonat, quasi paradigmàtic, és l'arxiu de la monarquia hispànica dels Àustria a Simancas amb les instruccions donades per Felip II el 1588, cf. RODRÍGUEZ DE DIEGO, *Instrucción para el gobierno del Archivo de Simancas (año 1588)*.

⁵⁶ CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Las primeras ordinaciones de l'Arxiu Reial de Barcelona (1384)*; *Id.*, *Reyes y archivos en la Corona de Aragón: siete siglos de reglamentación y praxis archivística (siglos XII-XIX)*, pp. 28-35.

⁵⁷ Cf. CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Las primeras ordinaciones*, pp. 14-15; *Id.*, *Reyes y archivos*, pp. 35-46; LÓPEZ RODRÍGUEZ, “Conservar y construir la memoria regia en tiempos de Jaime I: los archivos reales”, pp. 387-414; LÓPEZ RODRÍGUEZ, “El Archivo de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media”, pp. 145-84.

⁵⁸ *Vid.* nota 4.

⁵⁹ GIMENO BLAY, *Escribir, reinar*, pp. 115-28.

⁶⁰ Barcelona. ACA, RC, Reg. Núm. 1060, f. 186r. Editat a Conde y Delgado de Molina, *Reyes y archivos*, pp. 239-40.

⁶¹ CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Las primeras ordinaciones*.

vel literarum vel aliarum scripturarum tradideritis”⁶²). En conjunt, prenia llavors la nova forma i el modern funcionament d’arxiu, essent un dels principals engranatges necessaris per als interessos de la monarquia.

Amb tot, registrar el que era emès per part de la cancelleria significava guardar la memòria de l’acció de govern per gran diversitat de possibles usos futurs. Per posar alguns exemples podem destacar la sol·licitud d’una còpia, sota l’aprovació del monarca i abonament novament del dret de segell, d’un document per part d’un particular que hagués pogut estar privilegiat o tingués interès per un acte jurídic reial i tenir-ne comprovació escrita⁶³; per prendre referents per a un futur i aprendre d’ells davant situacions que ho poguessin requerir⁶⁴; o per resoldre conflictes i plets a través de documentació ja arxivada. D’aquesta darrera possibilitat trobem l’interessant cas d’una lletra escrita el 7 de juny de 1458 a l’escrivà del rei, Antoni Bages reclamant-li el trasllat d’una sentència entre Joan Olzina i Joan de Sesé per a poder tancar el conflicte obert entre ambdós:

sense pus dilació nos trametau per lo portador de la present [...] los dits compromès e sentència autenticats e en debida forma en manera que pugam donar conclusió⁶⁵.

3.7. Validació documental

Reconegut com a document valedor, finalment es procedia a col·locar els elements de validació i, una vegada enllestit, s’expedia el document. Quant als elements de validació, sense menystenir que qualsevol element, o la seva absència, era susceptible de conferir autenticitat i personalitat capaç de generar confiança en el document o no –com hem vist en el cas paradigmàtic comentat–, pròpiament en trobam dos: els segells i la subscripció.

Els segells, “en los quals la nostra real magestat és presentada”⁶⁶ –sigui amb la seva figura humana o el seu escut–, testimoniaven la validesa del tràmit documental i la paraula règia o reginal allà continguda⁶⁷. A més, si era una lletra closa, demostrava que no s’havia obert i alterat el seu contingut. El principal segell utilitzat és el secret, inclús en les lletres obertes, amb la presència de la firma autògrafa del rei o reina. L’explicació rau en una major agilitat i més directa expedició. Cap a finals del regnat d’Alfons, en la segona meitat de la dècada de 1440, seguint els estudis de Mandingorra Llavata, hi ha una inversió en la tendència, tornant a utilitzar el segell major, tant pel rei com la reina, o el contrasegell de lloctinent, dotant de major solemnitat al document⁶⁸. La

⁶² Barcelona. ACA, RC, Reg. Núm. 1060, f. 186r. Editat a CONDE Y DELGADO DE MOLINA, *Reyes y archivos*, pp. 239-40. Cf. GIMENO BLAY, *Escribir, reinar*, pp. 124-26.

⁶³ Cf. COLESANTI, *Una mujer de negocios catalana en la Sicilia del siglo XV: Caterina Llull i Sabastida. Estudio y edición de su libro maestro 1472-1479*, p. 57.

⁶⁴ Cf. GARCÍA HERRERO, “La dama modélica del Cuatrocientos en la correspondencia de María de Castilla, Reina de Aragón (1416-1458)”, p. 35.

⁶⁵ València. ARV, RC, Reg. Núm. 23, f. 43v.

⁶⁶ PERE EL CERIMONIÓS, *Ordinacions*, p. 123.

⁶⁷ Cf. MENÉNDEZ PIDAL DE NAVASCUÉS, *Apuntes de sigilografía española*, pp. 21-27.

⁶⁸ MANDINGORRA LLAVATA, “Al servicio del rey”, pp. 670-71.

col·locació dels segells diferents del comú sol anar acompanyat, en les lletres patents, del seu anunci amb la clàusula de la corroboració: en català “sots nostre segell secret”, en aragonès “dejús nuestro siello secreto” i en llatí “sub nostro sigillo secreto”⁶⁹, així com “iussimus nostro maiori sigillo inpendenti”/“in dorso munitam”⁷⁰. En el cas de la lletra que comentem⁷¹, s’ha conservat íntegrament el segell major en el vers de la lletra patent, cobert pel paper de protecció, però el text no conté la clàusula de la corroboració que mencioní el seu ús⁷².

La importància i poder conferit al segell, com a element provador de què la paraula escrita era la decisió de l’autoritat règia que apareixia intitulada, la podem veure en un significatiu acte com la de destrucció dels segells de la reina, recollit per acta notarial en l’inventari “post mortem” dels seus béns. S’exposa com el mateix 4 d’octubre de 1458, davant del notari Bernat Joan i un grup de rellevants personatges de la cort reginal en qualitat de testimonis o marmessors, es procedeix a l’entrega i destrucció de totes les matrius dels segells que tenia la reina: quatre d’argent, que eren un “gran de majestat”, el comú –el qual tenia una rèplica nova perquè l’antic estava inutilitzable per haver-se trencat–, un de secret i altre de petit, “un petit de segellar plechs de letres”, referint-se segurament a un contrasegell. En mans del marmessor estava ja el segell de l’anell d’or, “ab armes de la dita Senyora” i un altre, en possessió de Toda Centelles, “un segell de fum ab la impressió de coure ab lo mànech de boix, ab que segellaven les fermes de la dita Senyora en los contractes”⁷³. Morta la persona a la qual representaven a través de la seva figurada imatge entronitzada o els seus escuts com a reina i lloctinent, calia eliminar aquests elements que representaven la seva viva voluntat i autoritat a tot arreu on era col·locat.

L’altre element de validació són les subscripcions i en podem trobar de dos tipus. D’una banda, la “subscriptio regis / reginalis” completa, amb el nom, el “signum regis / reginalis” i tots els seus dominis, reservada per als privilegis de major solemnitat. L’altra és la subscripció autògrafa –que també pot aparèixer al final de la “subscriptio regis” completa– de qui ha emès l’ordre de redacció, normalment, pel panorama observat, predomina la de la reina Maria i que bé mereix alguns comentaris a propòsit.

3.7.1. Els autògrafs de la reina Maria

Segons ha estudiat M. Luz Mandingorra⁷⁴, des de les reformes de Pere el Cerimoniós, s’havia iniciat una tendència, no lineal, cap al triomf de la subscripció règia com a mostra de validació, però també de compromís i implicació del monarca, marcant major proximitat o posant més èmfasi i interès personal en allò dessús escrit. La reina Maria,

⁶⁹ València. ARV, RC, Reg. Núm. 1, ff. respectivament, 11r, 8v i 29v.

⁷⁰ *Ibidem*, f. 23v.

⁷¹ València. ARV, RC, C.r. reina Maria, núm. 3 [Sant Mateu. 12 de juny 1421].

⁷² Per a la seva visualització, cf. vol I, pp. 236-237, núm. 164, Làmina LXI.

⁷³ València. ARV, RC, Reg. 474, ff. 283v-284v.

⁷⁴ MANDINGORRA LLAVATA, “Al servicio del rey.”

així ho demostra la seva implicació, va ser gran coneixedora d'aquesta tradició i de les possibilitats que oferia l'escriptura autògrafa, especialment la seva signatura, com a mostra de proximitat amb el receptor, així com de l'espai des d'on exercir la seva autoritat⁷⁵.

La fórmula sintàctica utilitzada en tota la documentació consultada és la clàssica de les subscripcions autògrafes de les reines aragoneses, almenys des de Violant de Bar⁷⁶, amb l'article definit femení i el substantiu, "La Reyna". En el conjunt de documentació consultada, bé sigui en les còpies registrals o bé en les lletres reials, aquesta està present en la majoria de casos, molt especialment en aquella que partia d'un mandat reginal directe, on esdevé un element quasi constant⁷⁷. Mantingué aquesta forma de subscripció autògrafa fins a enviuadar, quan passa a utilitzar la fórmula que incorpora un epítet, "La triste Reyna", del qual no hem trobat cap autògraf original, només la seva presència en còpies⁷⁸.

Caldria mencionar, no obstant això, que en alguns assumptes, com en els processos judicials, recollits en la sèrie del *Communium*, o en el nomenament de notaris, recollits en la de *Notariorum*, tot i que sigui en nom de l'autoritat de la reina, que apareix en la intitulació, usualment la seva participació directa i autògrafa és molt més esporàdica. En aquests processos i documents hi abunden molt més les subscripcions dels vicecancellers o regents de la cancelleria⁷⁹. Tanmateix, és també interessant assenyalar com en alguns pergamins que ja inclouen, junt amb el signe de l'escrivà, la "subscriptio reginalis" completa, amb el nom i el signe de la reina, al final d'aquest també compta amb la signatura autògrafa de la reina⁸⁰, reforçant la seva validesa, la categoria del document i el caràcter d'implicació personal.

La construcció sintàctica nominal autògrafa va delimitada o enquadrada a ambdós extrems, al principi i al final, per dos senyals formats, cadascun, per tres punts allargats verticalment i una línia descendent corba que tendeix a tancar horitzontalment per sota l'espai d'intervenció gràfica. Aquesta solució i representació gràfica, que, com hem dit, segueix en la forma textual i sintàctica la tradició de les reines predecessores de

⁷⁵ Aquest fenomen, guardant la distància, és comparable a la implicació autògrafa d'altres reines en la documentació, com el cas d'Isabel la Catòlica, cf. GIMENO BLAY, "Prácticas de escritura de Isabel la Católica: Entre privacidad y política", pp. 229-62. *Vid. tamen*: MIGLIO, "Scrivere al femminile", pp. 63-108.

⁷⁶ Rafael Conde y Delgado de Molina, "Signos, sellos y firmas de las reinas de Aragón", *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, núm. 25 (2003): 934.

⁷⁷ A tall d'exemple, del conjunt de 130 lletres de la reina Maria conservades a l'ARV (València. ARV, RC, C.r. reina Maria), 113 presenten la seva subscripció autògrafa. D'aquestes, 50 són lletres closes (incloent-hi, Núm. 46, 47 i 48, que presenten les característiques internes de les lletres closes, també amb un to més personal i directe, encara que externament el segell no les tanca), una tipologia que sempre inclou la seva participació autògrafa; mentre que 63 són lletres patents. De les 17 restants, 9 són lletres patents subscriïdes per altres oficials de la cancelleria (v. gr. València. ARV, RC, C.r. reina Maria, Núm. 84 i 85, subscriïdes pel canceller Dalmau Mur, "propter indisposicionem persone nostre, signatum manu regii et nostri cancellarii"), 2 són còpies que acaben amb la subscripció "La triste Reyna", mentre que les altres són còpies de lletres que, segons consta, anirien signades per la reina (v. gr. Núm. 35 i 105) o per algun alt oficial de la cancelleria, mentre que en altres (v. gr. núm. 1, 92 o 121) no consta.

⁷⁸ València. ARV, RC, C.r. reina Maria, Núm. 120.

⁷⁹ València. ARV, RC, Reg. Núm. 85 i 27.

⁸⁰ Barcelona. ACA, RC, Perg. R., Alfons IV-V, Sèrie General, núm. 281 i 357; Ejea de los Caballeros. AME, 00HISA5/002; Fraga. AMF, HP/00209; València. ARV, RC, Perg. R., núm. 43 i 46.

la Corona d'Aragó, estèticament té clars precedents en la línia materna. Podem veure solucions estètiques molt similars o idèntiques en observar la signatura autògrafa de la seva mare i la seva àvia. Per una banda, sa mare, la reina castellana Catalina de Lancaster, a diferència de Maria i seguint la tradició castellana, afegeix el pronom personal de la primera persona del singular (yo) al principi del sintagma, però aquest està flanquejat pels tres punts allargats verticalment i la corba que tanca per baix la subscripció. Per altra banda, la seva àvia materna, Constança de Castella, duquesa de Lancaster, mostra una solució gràfica i estètica més allunyada, però que podria estar en l'origen de les altres dues amb les línies corbes que flanquegen la subscripció i la línia horitzontal inferior que la tanca per sota.

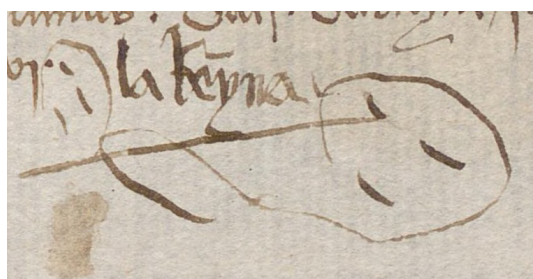

Fig. 1. València. ARV, Cartes reials reina Maria, Núm. 123. Detall signatura autògrafa de la reina Maria de Castella el 1416.

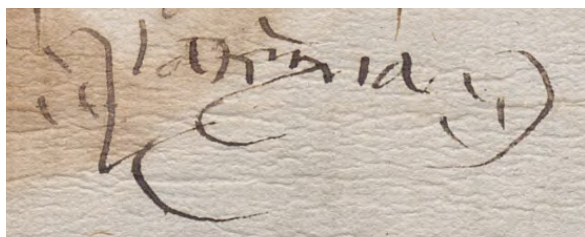

Fig. 2. València. ARV, Cartes reials reina Maria, Núm. 3. Detall signatura autògrafa de la reina Maria de Castella el 1421.

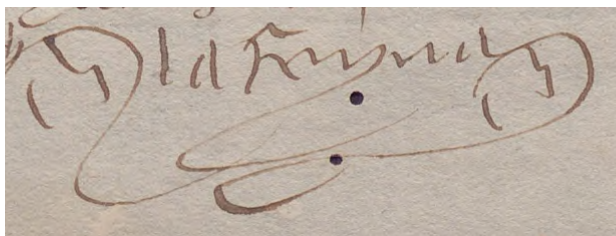

Fig. 3. València. ARV, Cartes reials reina Maria, Núm. 117. Detall signatura autògrafa de la reina Maria de Castella el 1455.

Fig. 4. España.
Ministerio de Cultura.
ACA, COLECCIONES,
Autógrafos, I, 2, F. Detall
signatura autògrafa de
la reina Catalina de
Lancaster.

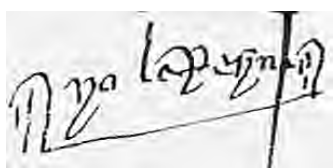

Fig. 5. España. Ministerio de
Cultura. AHNOB, FRIAS,
C.1, D.31. Detall signatura
autògrafa de la reina Catalina
de Lancaster.

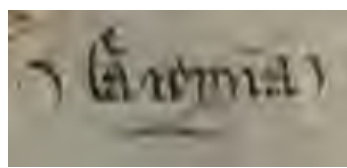

Fig. 6. Lisboa. ANTT,
Gavetas, Gaveta 18, maço 3,
núm. 26, PT/TT/GAV/18/3/26.
“Imagem cedida pelo ANTT”.
Detall signatura autògrafa
de Constança de Castella,
duquesa de Lancaster.

Generalitzant, gràficament, les lletres de la firma autògrafa de la reina Maria estan caracteritzades per línies molt marcades, majoritàriament inconnexes, tendents a la linealitat, és a dir, amb poques corbes, més enllà del caigut de la *y* i el cos de la *a*. De totes maneres, resulta d'interès contrastar la seva signatura autògrafa al llarg del temps i comprovar, igualment, com tampoc escapava de les diferents influències gràfiques del seu context. Com podem veure en la Fig. 1, en un primer moment, pocs mesos després d'ascendir al tron el 1416, la seva escriptura presenta com a pol d'atracció gràfic les gòtiques cursives castellanes; específicament, pren models del grup anomenat precortesana. Amb posterioritat, cap a la dècada de 1420 (Fig. 2) el pol d'atracció ha canviat i se situa en les gòtiques cursives de la Corona d'Aragó que mantindrà prolongadament. No obstant això, la reina Maria no quedaria al marge de les influències gràfiques arribades als territoris cismarins de la confederació des de la península Itàlica entorn de la dècada de 1440. Així, en el pol d'atracció del darrer exemple (Fig. 3), de 1455, hi podem intuir certa influència de l'escriptura humanística en les formes més arrodonides. D'altra banda, diferents testimonis indirectes ens porten a pensar en l'existència de textos autògrafs de la reina-lloctinent i permetrien que també ens demanàrem per les seves capacitats gràfiques. En una carta datada a Saragossa el 22 de desembre de 1456, es mencionen “dos grans plechs de letres en què ne havia de nostra mà per a la magestat del senyor rey” o en altra, datada a València el 17 de juny de 1458, es recull com decideix escriure de manera autògrafa al rei, esperant d'ell que li respongui per ell o per un secretari seu (“Nos havem delliberat scriure de nostra mà a la magestat del senyor rey [...] per vostre poder que·m sia scrit per lo dit Senyor, almenys per secretari”)⁸¹. Així mateix, és interessant mencionar aquí un exemple de quan l'estat físic de la reina li impedí escriure de manera autògrafa en unes circumstàncies de gran intimitat i caràcter personal com era agrair les condolences del seu cunyat i nou monarca

⁸¹ Respectivament: València. ARV, RC, Reg. Núm. 20, f. 106v; Núm. 23, f. 49r.

de la Corona d'Aragó després de la mort del seu marit Alfons, cosa que la portà a disculpar-se amb insistència:

Nos huviéramos scripto a Vuestra Excellencia de nuestra mano de algunas cosas occorrientes e necessarias, pero ni a presente la pluma las poría scriuir, ni el entendimento nuestro tanto tribulado, con la grave indisposición de la persona nuestra en que a presente nos trobamos, dar lugar de dicerner, veyer ni entender. A nuestro Senyor plega, no guardando nuestros peccados, darnos otra pasciencia e que más de lo que por aquellos es desta tal e tanta tribulación no sea offendido⁸².

Apreciem doncs que la pràctica d'autografia de la reina Maria estava vinculada a la comunicació amb altres membres de la família; no era estrany, però sí de caràcter íntim i d'àmbit privat. Aquesta actitud vers el destinatari fins i tot esdevindria una pràctica comuna, per això remarca tant les disculpes al seu cunyat de no poder-li escriure de la seva pròpia mà sobre un assumpte tan personal a causa de la indisposició física que no li ho permeté en els darrers mesos de la seva vida.

D'aquesta manera, amb les diferents proves arreplegades, tant d'autografia directa amb l'execució més que regular de la signatura autògrafa en les lletres reials, com de les notícies indirectes amb els casos damunt comentats, sense fer una afirmació categòrica davant la manca de més i variades proves, podríem ubicar el nivell d'alfabetització gràfica de la reina Maria de Castella entorn de l'"elemental de base"⁸³. Essent conscient de la rellevant connotació que tenia la seva participació en el document i la importància de l'acte d'escriure, la lectura i l'escriptura no li eren gens alienes, sinó que era comú i habitual la participació d'aquesta reina en la correspondència en general i especialment, amb una major implicació, quan era requerida per al caràcter més privat o d'extrema necessitat. Tot i això, per l'execució de les lletres i els mateixos àmbits d'ús on podríem trobar textos escrits de sa pròpia mà, veiem com era una pràctica que li resultava prou costosa, per això, més enllà de la firma autògrafa, reservava la pràctica d'autografia per a ocasions més especials o íntimes.

4. Conclusions

La capacitat per ordenar la societat a través de la paraula escrita ha estat i és incommensurable. Gràcies al caràcter immortalitzant d'aquesta eina, s'aconsegueix vèncer el temps i l'espai, de la mateixa manera que ho plasmà l'humanista valencià, Joan Lluís Vives, amb

⁸² València. ARV, C.r. reina Maria, núm. 120, f. 2v (València. 29 de juliol, 1458). Còpia registral a: València. ARV, RC, Reg. Núm. 23, f. 69. Editat a: MANDINGORRA LLAVATA, "Entre dos reinos. Cartas de Maria de Castilla, reina de Aragón", pp. 41-58.

⁸³ Seguim aquí la classificació proposta per PETRUCCI, "Scrittura, alfabetismo ed educazione grafica nella Roma del primo Cinquecento: da un libretto di conti di Maddalena Pizzicarola in Trastevere", pp. 166-68; *Id.*, *Historia de la escritura e historia de la sociedad*, p. 13; *Id.*, *Prima lezione di paleografia*, pp. 20-21.

la idea que “uoces sunt animorum signa inter praesentes, litterae inter absentes”⁸⁴. Això no obstant, el seu poder i vàlua, tot i venir d’una de les més altes institucions rectores de la societat baixmedieval com és la monarquia catalanoaragonesa en aquest cas, requeria uns requisits formals, ben estipulats que comptaven amb el pes del costum –replegat i reglat en les *Ordinacions*– i, molt necessàriament, amb el reconeixement de tots els que implicava. És així com, a través de l’escriptura i les capacitats que oferia, la reina Maria podia exercir la seva autoritat i gestionar els assumptes que la requerien arreu dels territoris cismarins de la Corona d’Aragó on hagué de governar entre 1416 i 1458.

Tot això era gràcies a la validesa jurídica que el document cancelleresc, amb tots els seus requisits formals, adquiria al llarg de l’“iter” documental seguit i el qual deixava les seves empremtes sobre el mateix document. Justament eren aquests senyals o rastres de la gènesi documental, coneguts, reconeguts i utilitzats pel personal al servei de la monarquia, que li atorgaven un valor particular al contingut textual d’aquest instrument. Com demostra el cas comentat, el batle general de València, Joan Mercader, n’era del tot coneixedor. La manca d’un element, aparentment simple i que marcava el seu pas per l’acte de registrament, havia permès a l’alt oficial del regne de València posar en dubte un manament reial i esperar a resoldre la situació interna del Regne, encara que el document presentés els principals elements de validació propis del document cancelleresc.

Hauria de ser la reina i lloctinent general qui, amb un nou document, aquesta vegada amb tots els caràcters interns i externs –inclosa l’abreviatura de “Registrata”– requerits pel costum i que li conferien genuïtat, donés posteriorment validesa a l’ordre. S’evidencia de tot això diferents qüestions a enunciar finalment. En primer lloc, la competència i autoritat de què gaudí Maria de Castella, reina i també lloctinent o “alter nos” del rei Alfons, per a donar validesa a una ordre reial i fer-la executar. A més, és rellevant assenyalar que no es tractava d’una qüestió menor de la qual qualsevol alt intendent de la cancelleria, del rei o de la reina, se’n pogués fer càrrec. La lletra de confirmació venia emesa directament per la reina i havia comptat amb la seva participació directa en l’elaboració d’aquesta, tal com confirma la seva subscripció autògrafa. Altrament, la correcta gènesi documental no era per a res una cosa menor, sinó que era fonamental per donar validesa a la paraula escrita continguda en el document. Encara que fos la paraula de l’autoritat règia, sense el conjunt dels complexos mecanismes reglats, juntament amb les traces gràfiques que aquests deixaven marcades sobre el producte, no seria reconeguda com a vàlida pels oficials, persones al servei de la monarquia i el conjunt de la societat que bé els coneixia i emprava.

5. Bibliografia citada

ALFONSO EL SABIO, *Opúsculos del Rey Sabio: El Espéculo*, ed. Real Academia de la Historia, estudio preliminar de Antonio Pérez Martín, Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, Madrid, 2018, https://www.boe.es/biblioteca_juridica/abrir_pdf.php?id=PUB-LH-2018-92.

⁸⁴ VIVES, *Los diálogos: (Linguae latinae exercitatio). Estudio introductorio, edición crítica y comentario de M. Pilar García Ruiz*, p. 204.

BAIGES I JARDÍ, Ignasi J., “Aportació a l’estudi de la gènesi documental del nomenament reial: els nomenaments d’oficials reials de Jaume II”, *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 25 (2003), pp. 631-653.

CERDA COSTABAL, José Manuel, i MARTÍNEZ LLORENTE, Félix, “Un documento inédito y desconocido de la cancellería de la reina Leonor Plantagenet”, *En la España medieval*, 42 (2019), pp. 59-91, <https://doi.org/10.5209/ELEM.64080>.

CLANCHY, Michael T., *From memory to written record. England, 1066-1307*, Edward Arnold, London, 1979.

CLAVERO SALVADOR, Bartolomé, “Institución política y derecho: Acerca del concepto historiográfico de ‘Estado moderno’”, *Revista de estudios políticos*, 19 (1981), pp. 43-58.

COLESANTI, Gemma, *Una mujer de negocios catalana en la Sicilia del siglo XV: Caterina Llull i Sabastida. Estudio y edición de su libro maestro 1472-1479*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Institució Milà i Fontanals, Barcelona, 2008.

CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Rafael, “La transmisión de la *iussio regis* en la producción documental bajo Jaime II de Aragón: Estudio del registro Curie I del Archivo de la Corona de Aragón”, en *Las Cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*, Josep Trenchs Òdena i Antoni M. Aragó i Cabañas (eds.), Cátedra Zurita, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1982, pp. 83-99.

CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Rafael, *Les primeres ordinacions de l’Arxiu Reial de Barcelona (1384)*, Secretaría General de Archivos Estatales. Ministerio de Cultura, Madrid, 1993.

CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Rafael, *Reyes y archivos en la Corona de Aragón: siete siglos de reglamentación y praxis archivística (siglos XII-XIX)*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2008.

CONDE Y DELGADO DE MOLINA, Rafael, “Signos, sellos y firmas de las reinas de Aragón”, *Acta historica et archaeologica mediaevalia*, 25 (2003), pp. 925-936.

EARENIGHT, Theresa, *The King’s other body: Maria of Castile and the crown of Aragon*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2010.

EUBEL, Conradum, *Hierarchia catholica medii aevi...*, vol. 1, Sumptibus et typis Librariae Regensbergianae, Monasterii, 1913, <https://archive.org/details/hierarchiacatho-102eubeuoft>.

FERRER I MALLOL, Maria Teresa, “La redacció de l’instrument notarial a Catalunya. Cèdules, manuals, llibres i cartes”, *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, 4 (1974), pp. 29-192.

FERRER I MALLOL, Maria Teresa, “L’instrument notarial (segles XI-XV)”, en *Actes del II Congrés d’Història del Notariat Català*, Juan José López Burniol i Josep Maria Sans i Travé (coords.), Fundació Noguera, Barcelona, 2000, pp. 29-88, <http://hdl.handle.net/10261/24072>.

GARCÍA HERRERO, María del Carmen, “El cuerpo que subraya: imágenes de autoridad e influencia materna en fuentes medievales”, *Turiasso*, 17 (2003), pp. 155-174.

GARCÍA HERRERO, María del Carmen, “La dama modélica del Cuatrocientos en la correspondencia de María de Castilla, Reina de Aragón (1416-1458)”, *Cuadernos del CEMYR*, 23 (2015), pp. 27-48. <https://doi.org/10.25145/j.cemyr>.

GARCÍA PÉREZ, Rafael, “Modernidad en el Antiguo Régimen: el problema del Estado (o el Estado como problema)”, *Memoria y Civilización*, 6 (2003), pp. 43-96. <https://doi.org/10.15581/001.6.33784>.

GIMENO BLAY, Francisco M., *Escribir, reinar: la experiencia gráfico-textual de Pedro IV el Ceremonioso (1336-1387)*, Abada, Madrid, 2006.

GIMENO BLAY, Francisco M., “«Havem rebuda e entesa vostra letra»”, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 96 (2020), pp. 73-88.

GIMENO BLAY, Francisco M., “Prácticas de escritura de Isabel la Católica: Entre privacidad y política”, en *Manu propria: vom eigenhängigen Schreiben der Mächtigen*, Claudia Feller i Christian Lackner (eds.), Böhlau Verlag, Viena, 2016, pp. 229-262. <https://doi.org/10.7767/9783205204718-011>.

GIMENO BLAY, Francisco M., *Scripta Manent. De las ciencias auxiliares a la Historia de la Cultura Escrita*, María Luz Mandingorra Llavata i José Vicente Boscá Codina (eds.), Ediciones de la Universidad de Granada, Granada, 2008.

GIMENO BLAY, Francisco M., “«Si necessitat s’esdevenia a escriure»”. Escritura y gobierno en la Corona de Aragón (siglo XIV)”, en *Monarquía, crónicas, archivos y cancellerías en los reinos hispano-cristianos: siglos XIII-XV*, Esteban Sarasa Sánchez (coord.), Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2014, pp. 185-221. <http://hdl.handle.net/10550/44057>.

GOÑI GAZTAMBIDE, José, “Los españoles en el Concilio de Constanza”, *Hispania Sacra*, 15/30 (1962), pp. 253-386.

GOODY, Jack, *The logic of writing and the organization of society*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.

GRAFF, Harvey J., *The legacies of Literacy. Continuities and contradictions in Western Culture and Society*, Indiana University Press, Indianapolis, 1987.

KANTOROWICZ, Ernst H., *The King’s two bodies: a study in mediaeval political theology*, Princeton University Press, Princeton, 1957.

LADERO QUESADA, Miguel Ángel, “Algunas reflexiones sobre el origen del Estado Moderno en Europa (siglos XIII-XVIII)”, en *La Península Ibérica en la era de los descubrimientos (1391-1492): actas III Jornadas Hispano-Portuguesas de Historia Medieval*, Manuel González Jiménez, Isabel Montes Romero-Camacho i Antonio Ma Claret García Martínez (eds.), vol. 1, Consejería de Cultura, Junta de Andalucía, Sevilla, 1997, pp. 483-498.

LALINDE ABADÍA, Jesús, “Estado Moderno como paralogismo historiográfico”, *Ius fugit: Revista interdisciplinar de estudios histórico-jurídicos*, 3-4 (1994-1995), pp. 121-140.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, “Conservar y construir la memoria regia en tiempos de Jaime I: los archivos reales”, en *La construcció medieval de la memoria regia*, Pascual Mar-

tínez Sopena i Ana María Rodríguez López (coords.), Publicacions de la Universitat de València PUV, València, 2011, pp. 387-414.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, “El Archivo de la Corona de Aragón en la Baja Edad Media”, en *Monarquía, crónicas, archivos y cancellerías en los reinos hispano-cristianos: siglos XIII-XV*, Esteban Sarasa Sánchez (coord.), Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2014, pp. 145-184.

LÓPEZ RODRÍGUEZ, Carlos, *Nobleza y poder político en el Reino de Valencia*, Publicaciones de la Universitat de València (PUV), València, 2005. <https://www.digitaliapublishing.com/a/35243>.

MANDINGORRA LLAVATA, María Luz, “Entre dos reinos. Cartas de María de Castilla, reina de Aragón”, *Ars Longa*, 23 (2014), pp. 41-58.

MANDINGORRA LLAVATA, María Luz, “Al servicio del rey. Sobre la carta real diplomática de la Corona de Aragón (1336-1458)”, *Anuario de Estudios Medievales*, 47/2 (2017), pp. 647-677. <https://doi.org/10.3989/aem.2017.47.2.06>.

MARAVALL, José Antonio, *Estado moderno y mentalidad social: siglos XV a XVII*, 2 vols., Revista de Occidente, Madrid, 1972.

MENÉNDEZ PIDAL DE NAVASCUÉS, Faustino, *Apuntes de sigilografía española*, Aache, Guadalajara, 1993.

MIGLIO, Luisa, “Scrivere al femminile”, en *Escribir y leer en Occidente*, Armando Petrucci i Francisco M. Gimeno Blay (coords.), Departament d’Història de l’Antiguitat i de la Cultura Escrita – Universitat de València, València, 1995, pp. 63-108.

MONSALVO ANTÓN, José María, “Poder político y aparatos de estado en la Castilla bajomedieval. Consideraciones sobre su problemática”, *Studia Historica. Historia Medieval*, 4 (1986), pp. 101-167.

MUÑOZ POMER, María Rosa, “Les assemblées médiévales de Valence et leurs actes parlementaires”, *Parliaments, Estates and Representation*, 28/1 (2008), pp. 27-53, <https://doi.org/10.1080/02606755.2008.9522273>.

PELAZ FLORES, Diana, *La casa de la reina en la Corona de Castilla (1418-1496)*, Ediciones Universidad de Valladolid, Valladolid, 2017.

PELAZ FLORES, Diana, *Poder y representación de la reina en la Corona de Castilla (1418-1496)*, Junta de Castilla y León, Consejería de Cultura y Turismo, Valladolid, 2017.

PELAZ FLORES, Diana, *Reinas consortes: las reinas de Castilla entre los siglos XI-XV*, Silex, Madrid, 2017.

PELAZ FLORES, Diana, “Reynante(s) en vno. Fundamentación teórica del poder de la pareja regia en la Corona de Castilla durante la Baja Edad Media”, *Anuario de Estudios Medievales*, 48/2 (2018), pp. 845-869. <https://doi.org/10.3989/aem.2018.48.2.11>.

PELAZ FLORES, Diana i RUIZ DOMINGO, Lledó, “El ruego del rey, el amparo del reino: La mediación en la Cancillería de la reina Blanca de Anjou”, en *Rogar al rey, suplicar a la reina: El Gobierno por la gracia en la Corona de Aragón, siglos XIII-XV*, Guillermo

Tomás Faci i Carlos Laliena Corbera (coords.), Prensas de la Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 2021, pp. 143-166. <https://investigacion.usc.gal/documentos/61a718c83ce0234e3fd34e36>.

PERE EL CERIMONIÓS, *Ordinacions de la Casa i Cort de Pere el Cerimoniós*, transcripció, edició i notes del manuscrit de València a cura de Francisco M. Gimeno Blay, Daniel Gozalbo Gimeno i José Trenchs Òdena (†), introducció per Francisco M. Gimeno Blay, Francisco M. Gimeno Blay, Daniel Gozalbo Gimeno, i Josep Trenchs Òdena (†) (eds.), Publicacions de la Universitat de València PUV, València, 2009.

PETRUCCI, Armando, *Historia de la escritura e historia de la sociedad*, Universitat de València, València, 1998.

PETRUCCI, Armando, *Prima lezione di paleografia*, Laterza, Roma, 2002.

PETRUCCI, Armando, “Scrittura, alfabetismo ed educazione grafica nella Roma del primo Cinquecento: da un libretto di conti di Maddalena Pizzicarola in Trastevere”, *Scrittura e civiltà*, 2 (1978), pp. 163-207.

PRATESI, Alessandro, *Genesi e forme del documento medievale*, Jouvence, Milà, 1979.

RABIKASKAS, Paulius, *Diplomatica generalis: Praelectionum lineamenta*, ed. quarta / ad usum studentium, Pontificia Universitas Gregoriana. Facultas Historiae Ecclesiasticae, Romae, 1976.

RODRÍGUEZ DE DIEGO, José Luis, *Instrucción para el gobierno del Archivo de Simancas (año 1588)*, Ministerio de Cultura, Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Madrid, 1989.

RUIZ DOMINGO, Lledó, “Reginalitat baixmedieval. La significació política, econòmica i cerimonial de la reina consort a la Corona d’Aragó durant els segles XIV i XV”, tesi doctoral, Universitat de València, 2020. <https://hdl.handle.net/10550/73124>.

SAGARRA I DE SÍSCAR, Ferran, *Sigil·lografia catalana: inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*, 3 vols., Estampa d’Henrich i ca, Barcelona, 1915. <https://archive.org/details/sigillografiacat01saga/page/n7/mode/2up>.

SAÍZ SERRANO, Jorge, *Caballeros del rey: nobleza y guerra en el reinado de Alfonso el Magánimo*, Publicaciones de la Universitat de València (PUV), València, 2008.

SANLLEHY I GIRONA, Carles, “Una extraordinaria embajada: la Corona de Aragón y el Concilio de Constanza”, *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 18 (1945), pp. 1-28.

SANLLEHY I GIRONA, Carles, “Los embajadores de los estados españoles en el Concilio de Constanza”, *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, 20 (1947), pp. 5-41.

SEVILLANO COLOM, Francisco, “Apuntes para el estudio de la Cancillería de Pedro IV el Cerimonioso”, *Anuario de Historia del Derecho Español*, 20 (1950), pp. 137-241.

SEVILLANO COLOM, Francisco, “De la cancillería de la Corona de Aragón”, en *Martínez Ferrando, archivero. Miscelánea de estudios dedicados a su memoria*, Asociación Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueólogos, Madrid, 1968, pp. 451-480.

TRENCHS ÒDENA, Josep, i ARAGÓ i CABAÑAS, Antoni M., *Las Cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*, Cátedra Zurita, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 1983.

VIVES, Joan Lluís, *Los diálogos: (Linguae latinae exercitatio)*, ed. crítica, estudio introductorio y comentario de M. Pilar García Ruiz, Ediciones Universidad de Navarra – EUNSA, Pamplona, 2005.